

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА**

КОВАЛЬЧУК ЗОРЯНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 159.922.6-77:37.03

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МІЖОСОБИСТІСНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ ВЧИТЕЛЯ ІЗ СТАРШОКЛАСНИКАМИ**

Спеціальність 19. 00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

ХАРКІВ-2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, кафедра соціальної психології.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор
Коваленко Алла Борисівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри соціальної психології

Офіційні опоненти – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник
Ващенко Ірина Володимирівна,
Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України,
професор кафедри загальної психології та педагогіки

– кандидат психологічних наук, доцент,
Папуча Микола Васильович,
Ніжинський державний університет ім. М.В. Гоголя МОН України,
завідувач кафедри загальної та практичної психології

Провідна установа: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Міністерство освіти і науки України, кафедра загальної психології, м. Одеса

Захист відбудеться „18” листопада 2006 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.08 в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи 6, аудиторія 451.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи 4.

Автореферат розіслано „16” жовтня 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крейдун Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зміни, що відбуваються останнім часом у системі освіти, передбачають глибоку перебудову всіх сторін життєдіяльності навчально-виховних закладів. Головними засадами реформи є гуманізація та демократизація освіти, починаючи від її організаційних форм та змісту, закінчуючи стилем взаємодії учасників педагогічного процесу.

Всі позитивні задуми та ідеї можуть бути втілені лише за умови гуманізації стилю людських стосунків у головній ланці педагогічного процесу – системі „вчитель-учень”. У минулому, в умовах тоталітаризму (та і в більшості шкіл нині), між вчителем та учнями домінували авторитарні стосунки, що призвело до відчуження багатьох дітей від школи, від своїх вчителів, створило бюрократичну атмосферу в закладах освіти. Аналіз діяльності шкіл показує, що найскладнішим завданням реформи освіти є перебудова людських стосунків у закладах освіти.

Останнім часом можна спостерігати зростаючий інтерес до проблеми спілкування, що зумовлений виникненням та активним формуванням принципово нових зв'язків і взаємостосунків між людьми.

Актуальність проблеми ефективної взаємодії вчителя та учня зумовлюється не тільки пошуком нових психолого-педагогічних закономірностей навчання в нових умовах. Учитель донині є для учнів джерелом корисної інформації, взірцем, який протягом багаторічної реальної діяльності наочно демонструє засвоєння моделі поведінки, норм та цінностей суспільства і в цьому сенсі тією чи іншою мірою визначає розвиток особистості учня.

Проблеми підвищення ефективності спілкування в діадах, малих соціальних групах висвітлені у працях Г.М.Андрєєвої, О.О.Бодальова, Н.П.Анікеєвої, Я.Л.Коломінського та ін. Аналіз емпіричних досліджень проблематики педагогічного спілкування та педагогічної взаємодії представлено в працях Я.Л.Коломінського, К.Н.Волкової, В.А.Кан-Калика, Г.О.Ковальова, Р.Л.Кричевського, О.О.Леонтьєва, С.В.Кондратьєвої, І.М.Юсупова, Р.Х.Шакурова, М.Г.Рогова та ін. Однак проблема міжособистісного спілкування між вчителем та учнем розв'язується в когнітивному аспекті. Емоційно-ціннісні аспекти проблеми розроблені значно менше.

У працях, присвячених аналізу шкільного періоду розвитку особистості, представлено „якісно-логічний” підхід до розгляду міжособистісних стосунків, зокрема з'ясування пріоритетних якостей партнера (В.А.Кан-Калик, Н.Ф.Тализіна, В.Н.Куніцина, В.В.Власенко та ін.). В них констатуються вже сформовані стосунки, але не приділяється увага їх генезису, психологічним механізмам їх формування та розвитку. Тому аналіз психологічних механізмів формування міжособистісних стосунків має важливе як теоретичне, так і практичне значення, оскільки дає можливість людині свідомо керувати своїми стосунками з іншими людьми. Це особливо важливо в педагогічній діяльності, успіх якої значною мірою залежить від наявності емоційного контакту учителя з учнями. Разом з цим залишається малодослідженим і питання впливу індивідуально-психологічних чинників на формування стосунків між учнями і вчителями.

Виходячи з цього дослідження взаємодії між вчителем та учнем, а також їх взаємостосунків, є важливим та актуальним.

Зв'язок з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційне дослідження тісно пов'язане з науковими розробками, що проводяться на кафедрі соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за темою: “Інноваційна поведінка молоді в період становлення Української держави” (номер держреєстрації 0198V000061).

Об'єкт дослідження – педагогічна взаємодія вчителя і учнів.

Предмет дослідження – формування міжособистісних стосунків між вчителем та старшокласниками у ході взаємодії.

Мета дослідження – виявлення головних механізмів та чинників формування міжособистісних стосунків між вчителем та старшокласниками у ході взаємодії.

Завдання дослідження.

1. З'ясувати стан розробки досліджуваної проблеми в психолого-педагогічній літературі.
2. Визначити головні механізми формування міжособистісних стосунків у системі „вчитель-учень”.
3. Виявити вплив деяких індивідуально-психологічних рис особистості вчителя та учнів на механізми формування міжособистісних стосунків.
4. Проаналізувати роль соціально-демографічних чинників у формуванні

міжособистісних стосунків.

5. З'ясувати вплив функціонально-рольового і статусного характеристик на формування механізмів міжособистісних стосунків.

Методологічними засадами роботи є ідеї гуманістичної філософії і психології, в яких людина в її стосунках з іншими людьми розглядається як найбільша цінність (О.О.Ухтомський, М. М.Бахтін, В.М.М'ясищев, М.О.Бердяев та ін.). Дисертаційне дослідження ґрунтувалося на положенні про соціальні засади міжособистісних стосунків людей (Л.П.Буєва, М.С.Каган, Б.Ф. Ломов, С.Л.Рубінштейн, Б.Д.Паригін та ін.); теоретичних засадах виховання і саморозвитку культури відносин (О.О.Бодальов, О.М.Леонт'єв, А.В.Петровський та ін.), а також ідеях рольової зумовленості, діяльнісного, функціонального та статусного опосередкування стосунків між людьми (О.О.Бодальов, Я.Л.Коломінський, О.М.Леонт'єв, Б.Д.Паригін, А.В.Петровський).

Методи дослідження включали спеціально підібрані для розв'язання поставлених завдань методики вивчення особистісних рис (опитувальник 16 PF R.V.Cattel, опитувальник PEN (Г.С. Айзенк), адаптований опитувальник Айзенка (автор Т.В.Маталіна), опитувальник рівня суб'єктивного контролю, методика розумового розвитку учнів (ШТУР), розроблена нами анкета для аналізу механізмів формування міжособистісних стосунків, а також включене спостереження, аналіз продуктів діяльності. Поряд з якісним аналізом (контент-аналіз, латентний аналіз) здійснювався кількісний аналіз даних. Застосовувалися статистичні методи: обчислення середніх даних, метод порівняння величин за t-критерієм Стьюдента, непараметричний критерій достовірності відмінностей (лямбда) Колмогорова-Смірнова, лінійна і рангова кореляція.

Досліджуваними виступали вчителі та школярі загальноосвітніх шкіл міст Дрогобича і Львова. Всього у дослідженні взяли участь 80 вчителів і 160 школярів.

Достовірність результатів дослідження забезпечувалася репрезентативною вибіркою (240 осіб), використанням комплексу методик, проведенням повторних досліджень і поєднанням методів кількісного та якісного аналізу, перевіркою основного методичного матеріалу на валідність і надійність.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому:

- виокремлено і проаналізовано головні психологічні механізми формування взаємостосунків між вчителем та учнем у процесі взаємодії;
- виявлено набір характеристик, які впливають на специфіку дії механізмів взаємодії в системі „вчитель-учень”;
- визначено вплив статовікових особливостей комунікантів, змісту їхньої діяльності, рольових позицій та соціально-психологічних статусів на механізми формування стосунків у діаді „вчитель-учень”.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- з'ясування специфіки виникнення та формування міжособистісних стосунків;
- аналізі міжособистісних стосунків як феномена, що залежить від низки чинників;
- подальшій розробці емоційно-потребової теорії формування міжособистісних стосунків.

Практична значущість дослідження. Результати проведеного дослідження можуть бути використані вчителями у практиці навчальної взаємодії, що сприятиме оптимальній організації роботи в навчальних закладах, а також в роботі практичних психологів, соціальних педагогів та інших спеціалістів з підготовки та підвищення кваліфікації працівників освіти.

Результати дисертаційного дослідження було впроваджено у навчально-виховний процес при підготовці студентів-психологів у Львівському державному університеті внутрішніх справ (Дов. № 10/207 від 10.10.06), у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності (Дов. № 2/1307 від 11.10.06), а також на соціально-гуманітарному факультеті Дрогобицького державного педагогічного університету ім.І.Франка (Дов. № 359 від 28.03.06).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідалися на Міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців „Психологія сучасності: наука і практика” (Одеса, 2003), Міжнародній науково-практичній конференції „Теоретико-методологічні проблеми дослідження психології особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє” (м. Одеса, 2004), Міжнародній науково-практичній конференції „Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність” (до 80-річчя від дня народження фундатора історико-психологічної науки В. А.Роменця) (Київ, 2006), круглому столі „Психічне здоров'я особистості”, що проводився на кафедрі психології та педагогіки Львівського державного університету внутрішніх справ (Львів, 2006), на днях науки, що проводилися на факультеті соціології та психології Київського

національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 2004, 2005), а також обговорювалися на засіданні кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Особистий внесок здобувача. У праці, написаній у співавторстві, дисертанту належить аналіз результатів емпіричного дослідження. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Публікації. Зміст та основні положення дисертації відображені в 6 публікаціях автора та 1 публікації у співавторстві, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Основний зміст дисертації викладено на 155 сторінках. Робота має 13 таблиць. Список використаних джерел налічує 203 найменування, у тому числі 14 іноземною мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність та стан наукової розробки теми дисертації, визначається зв'язок досліджуваної проблеми з науковими програмами, планами, темами. Встановлено об'єкт, предмет, мету, завдання та методи дослідження, розкрито теоретичне та практичне значення одержаних результатів, сформульовано положення, що містять наукову новизну та теоретичну значимість, наведено відомості про апробацію основних положень роботи.

Перший розділ „Міжособистісна взаємодія як предмет дослідження” містить результати аналізу психологічної літератури, які свідчать про те, що в сучасній психології немає єдиної думки відносно місця взаємодії серед інших психічних явищ і процесів, це значною мірою ускладнює її власну характеристику. Взаємодія розглядається і як самостійна категорія, і як інтерактивний бік спілкування, і як варіант діяльності індивіда, і як вид людської активності загалом.

Фундаментальне дослідження співвідношення категорій „спілкування”, „діяльність” і „взаємодія” в психології здійснюється в працях О.О.Бодальова, який так само як і Г.М.Андрєєва, стверджує, що спілкування „...це завжди взаємодія людей”. Разом з тим, ведучи мову про співвідношення понять „діяльність” і „спілкування”, О.О.Бодальов тлумачить останнє як вид діяльності, але при цьому зазначає, що воно відрізняється від інших, оскільки „суть його складає взаємодія людини з людиною”. Відбувається це за безпосередньої реалізації потреб людей в контакті, міжособистісному спілкуванні. Однак у переважній більшості випадків міжособистісна взаємодія, яка позначається як спілкування, майже завжди виявляється вплетеною до тієї чи іншої діяльності і виступає як умова її виконання.

Фундаментальні засади дослідження проблеми стосунків, що виникають у процесі взаємодії між індивідами, та їх значення для особистісного саморозвитку закладені в працях В.М.Мясищева. Він вбачає у ставленні особистості, в її потребах, інтересах, схильностях не стільки продукт якихось абстрактних умов, а, насамперед, результат того, як людині вдається взаємодіяти з навколишнім середовищем і наскільки це середовище дає простір для вияву і розвитку її індивідуальності – і в предметній діяльності, і при взаємодії з іншими людьми. Взаємостосунки відіграють істотну роль у характері процесу взаємодії і у свою чергу є її результатом. Існування тісного зв'язку між процесом взаємодії людей та їх взаємостосунками не приводить до ідентичності цих понять, їх взаємозаміни. Тому взаємостосунки розуміються В.М.М'ясищевим як внутрішня особистісна основа взаємодії, а останнє – як реалізація або наслідок вияву першого.

Особливе місце при аналізі взаємодії як способу реалізації потреб людей займає проблема мотивації (К.Левін, А.Маслоу, М.І.Лісіна, Р.Х.Шакурів). Продукти взаємодії, які зумовлені чинниками і взаємозв'язком мотивів її учасників, дозволяють, з одного боку, закріпити мережу зовнішніх контактів, забезпечуючи суб'єктну позицію особистості в системі суспільних відносин, а з іншого – „працюють” на внутрішні (психічні) процеси індивіда, закріплюючи його цілісність, підвищуючи міру його автономності і тим самим – продуктивність його свідомого саморозвитку.

Аналіз праць В.П.Зінченка, Є.Б.Моргунова, Т.П.Малькова, О.О.Бодальова, М.А.Фролова показує, що вплив взаємодії сторін на їхнє особистісне зростання стає реальним через виникнення ряду психологічних феноменів та ефектів. Їх утворення переконує не тільки в наявності впливу контактів на саморозвиток індивідів, що взаємодіють, але й у двобічному характері такого впливу.

Так, міжособистісне взаєморозуміння належить, на думку М.М.Обозова, до основних феноменів міжособистісної взаємодії і характеризується подібністю суб'єктивних суджень партнерів один про одного, а також відповідністю цих суджень їхнім суб'єктивним особливостям.

Одним з важливих феноменів взаємодії людини з людиною він розглядає також емпатію, видами якої є взаєморозуміння, співпереживання і співучасть.

Водночас В.П. Зінченко і Є.Б. Моргунов розуміють взаємні дії, співчуття і співпереживання як формотвірний чинник всіх видів дій у дитини, а дію і взаємодію в їх поєднанні як необхідну умову формування смислів, їх розширення і поглиблення.

Виходячи з головних положень концепції діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків, ми ґрунтуємося на точці зору про навчальну діяльність учителя і учнів як комунікативну взаємодію, яка реалізується в педагогічному міжособистісному спілкуванні, у процесі якого під впливом учителя формуються як мотиваційно-цільові детермінанти навчальної діяльності учнів, так і здійснюється їх особистісне зростання.

Поняття „міжособистісні стосунки” в соціальній психології визначається як категорія, що змістовно включає в себе дуже складні утворення, які слугують головними детермінантами розвитку людини. Міжособистісні стосунки формуються на основі гнучких і тонких механізмів, через певні психологічні зв'язки. Саме поняття „стосунки” розкривається вченими через поняття „зв'язки”. Досліджуючи дане явище, Р.Х.Шакуров дає таке визначення: „Міжособистісні стосунки являють собою психологічні зв'язки між людьми, що носять емоційно-оцінний характер”. Це дає підстави визначити їх як внутрішньопсихологічне утворення, яке відображає емоційні переживання, що виникають у людини щодо іншої людини з приводу значущих ситуацій і явищ в умовах їх взаємодії. Міжособистісні стосунки формуються на основі ставлень партнерів один до одного.

Аналіз наукової літератури показав, що існує немало феноменів і механізмів, які покликані пояснити специфіку процесу виникнення і формування стосунків. Деякі з них вже стали загальноновизнаними, з їх допомогою можна розкрити динамічні характеристики спілкування як на макрорівні, так і на мікрорівні. Та незважаючи на це, нині дослідники визнають, що наука поки що знаходиться далеко від справжнього розуміння процесів, які протікають на мікрорівні.

Основою для розробки даного підходу є ідея Л.С.Виготського про становлення психічних функцій за законом переходу із інтерпсихічної форми в інтрапсихічне новоутворення. Однак психологічний механізм взаємодії у працях вчених не досліджується, хоча розглядається як джерело розвитку. Проте чітко відзначається, що взаємодія здійснюється через співробітництво дорослого і дитини. Так, Д.Б.Ельконін висунув положення про те, що інтеріоризація дітьми образу дій дорослого породжує у дитини внутрішню взаємодію позицій її та дорослого, що є джерелом розвитку її „саморуку”.

Як показали дослідження, виконані під керівництвом М.І.Лісіної, співробітництво дитини і дорослого, що виникає у другій половині першого року життя дитини, є таким психологічним утворенням, яке поєднує в собі одночасно і предметну діяльність, і спілкування, будучи „своєрідним варіантом спільної предметно-практичної діяльності”. Розвиток співробітництва протягом перших двох років життя дитини описується у дослідженнях М.Г.Єлагіної. Воно створює у своєму розвитку передумови, за яких дорослий починає ставити нове завдання, а дитина його розуміє.

У дослідженні Л.В.Міт'яєвої було виявлено, що рівні розвитку спілкування з дорослими визначають рівні їх спілкування з однолітками. Разом з цим Є.В.Суботський довів, що становлення саморегуляції поведінки дитини у спілкуванні з дорослими передбачає момент трансформації внутрішнього „сміслового” ставлення до дорослого, подолання „глобального наслідувального” ставлення до нього.

У працях дитячих психологів про роль спільної діяльності та спілкування з дорослими в розвитку психіки дитини вказується на необхідність „випередження” в цьому процесі ініціативи дорослого, яка підкреслює зростання власної ініціативи дітей. Проте в них не чітко виокремлені поняття спілкування і спільної діяльності, не диференційовані функції, склад, послідовність форм співробітництва дорослого і дітей в генезі їх спільної діяльності.

У вітчизняній психологічній науці особливості юнацького періоду досліджувалися досить детально в рамках вивчення розвитку особистості в онтогенезі (Л.І.Божович, О.О.Бодальов, А.К.Дусавицький, А.П.Краковський, Р.Л.Кричевський, І.С.Кон, А.В.Мудрик, М.В.Савчин, Д.І.Фельдштейн, А.Н.Хрипкова, І.І.Чеснокова та ін.). Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків та дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе та свої можливості. Крім самовизначення важливим новоутворенням раннього юнацького віку є

відкриття внутрішньої Я-концепції, світогляду. Характерними особливостями цього етапу онтогенезу є бурхливий ріст самосвідомості, інтерес до аналізу морально-психологічних якостей іншої людини, зміна оцінок ставлення до оточуючих і різкий стрибок у розвитку та самооцінці. Інтерес юнаків і дівчат – у самоствердженні особистості в різних видах діяльності, в тому числі і в навчальній, де вони можуть перевірити свої сили – фізичні та розумові (А.К.Дусавицький).

Однією із значущих сфер активності особистості на етапі ранньої юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, воно стає вибіркоким, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження й самовираження юнаків і дівчат. Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблеми життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їхній соціальний досвід ще недостатній для цього.

Характер стилів діяльності та спілкування, що формуються, входять до цілісної системи забезпечення органічного поєднання конкретної особистості вчителя зі змістом його праці. Фундаментальною умовою професійного становлення вчителя розглядається його самосвідомість. Більшість психологів ототожнюють поняття суб'єктивного відношення до себе з терміном „самооцінка”. Так, на думку О.Г.Солодухової вчитель з позитивною самооцінкою вважає себе таким, що може подолати різні життєві негаразди, причому подолає їх, не втрачаючи присутності духу. Він не схильний вважати себе невдалим, відчуває, що потрібний людям, що вони його приймають, а його здібності, дії та судження є цінними в очах оточуючих. Низька самооцінка в більшості випадків супроводжується установкою на негативне відношення до оточуючих. Роль учителя передбачає поглиблення знань про себе й інших, оскільки навчання – це передача іншим частки свого Я. Тому ставлення до себе й до інших є важливим чинником, що визначає характер міжособистісних взаємодій у класі й, відповідно, стиль діяльності, що його обирає учитель.

Основною умовою спілкування з дорослими є довіра. Відсутність довіри у розв'язанні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчувають у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать. Конфлікти з батьками і вчителями завжди є результатом помилок як дітей, так і дорослих. Вони свідчать про необхідність коригування позиції дорослих стосовно старших школярів.

У другому розділі „Постановка проблеми та організація дослідження” обґрунтовуються принципи та методичний інструментарій емпіричного дослідження механізмів педагогічної взаємодії вчителя із старшокласниками. У нашій праці використовується класифікація механізмів, розроблена Р.Х.Шакуровим. На думку вченого, механізм – це динамічна система елементів, взаємодія яких дає певний результат. Результатом дії цих механізмів є емоційно-оцінне ставлення, яке формується між партнерами взаємодії. До таких механізмів Р.Х.Шакуров відносить: „бумеранг” – це емоційне ставлення-відповідь (на любов відповідають приязню, на байдужість – байдужістю і т.ін.); „співзвуччя” – процес емоційного зближення на основі тотожності, подібності думок, переживань, оцінок, позицій, що породжує почуття спорідненості, близькості, специфічної форми симпатії; „співпереживання” – відчуття внутрішнього стану іншої людини; „еталон” – оцінка через призму соціальних еталонів, що склалися під впливом суспільної думки, соціального оточення, референтної групи; „дефіцит” – процес емоційного оцінювання людини з позиції соціально значущих, але відносно рідкісних якостей, що є дефіцитними в даному суспільстві або соціальній групі; „емоційне відлуння” – ставлення до іншої особистості, емоційна реакція на її дії і вчинки як проекція тих емоційних станів, які суб'єкт переживає в даний момент; „сприяння” (або протидія) – вольове опосередкування стосунків, пов'язане з задоволенням людських прагнень будь-якої модальності; „впорядкування” – нормативне опосередкування стосунків, яке пов'язане з нормативним регулюванням задоволення людських потреб у суспільстві; „пізнавальний інтерес” – коли партнер виступає джерелом різноманітної інформації, що задовольняє потреби іншої особистості; „краса” – процес естетичного відображення образу людини.

Для розв'язання завдань дослідження нами була складена відповідна програма. Від учителів, які працюють на паралелях 8-11-х класів, а також від учнів цієї вікової категорії була одержана інформація про їхнє особистісне емоційне ставлення один до одного за допомогою методу

словесного портрету (твір на тему „Мій улюблений і нелюбимий учень (або вчитель)”). Результати аналізувалися за допомогою контент-аналізу. Досліджуваним пропонувалася методика вивчення емоційних ставлень до „улюбленого” і „нелюбимого” вчителя або учня.

На підставі даних контент-аналізу була складена анкета для вивчення міжособистісних стосунків у діаді, яка мала дві модифікації: одна для учнів, друга – для вчителів. Завдання полягало в оцінці улюбленого і нелюбимого вчителя учнем і учня вчителем.

Для виявлення індивідуально-психологічних характеристик особистості вчителя та учнів застосовувався ряд методик, а також шкали, які відповідали завданням дослідження:

- шкала фактору С опитувальника 16 PF R.V.Kettell – „емоційна стійкість-нестійкість”;
- шкала фактору О опитувальника 16 PF R.V.Kettell – „впевненість в собі – тривожність”;
- шкала екстраверсії-інтроверсії опитувальника PEN (Г. І С.Айзенк) для вибірки вчителів;
- шкала екстраверсії-інтроверсії адаптованого опитувальника Айзенка (Автор Т.В.Маталіна)

для вибірки учнів;

- шкала загальної інтернальності опитувальника РСК.

Крім цього, використовувався тест розумового розвитку (ШТУР) для вибірки учнів. Для вивчення неофіційного статусу школярів і вчителів застосовувалася соціометрія.

Для перевірки надійності основного інструментарію було використано, по-перше, спосіб повторного опитування (тест-ретест). По-друге, проводилася перевірка надійності анкети на гомогенність (однорідність). Для оцінки валідності методики використовувався метод контрастних груп (А.Анастасі). Порівняння двох емпіричних рядів показало, що за всіма вимірюваними характеристиками між контрастними групами існують високодостовірні відмінності ($p < 0,001$), що свідчить про валідність методики. Всі наведені у роботі методи (контент-аналіз, лінійна і рангова кореляція), які проводилися незалежно один від одного, дали результати, які взаємно узгоджуються, що також свідчить про валідність інструментарію, який застосовується.

У третьому розділі „Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії в системі „вчитель-учень” викладено основні результати дослідження, які показали, що форми емоційних стосунків у діаді „вчитель-учень” мають певну структуру емоційно-оцінних компонентів і залежать від ставлень суб’єктів взаємодії один до одного, уявлень про „улюблений” і „нелюбимий” образ свого партнера (відповідно вчителя чи учня).

З метою з’ясування модальності емоцій, які характеризують стосунки в системі „вчитель-учень”, в основній анкеті був передбачений спеціальний блок, в якому досліджуваним пропонувалася відзначити з наведеного переліку слів, які позначають різні форми емоційних ставлень до людей, ті слова, котрі найточніше виражають позитивне чи негативне ставлення до комуніканта.

Таблиця 1

Частота прояву емоційних ставлень у системі „вчитель-учень”

№	Модальності з позитивним знаком	Групи		Модальності з негативним знаком	Групи	
		Учні n=160	Вчителі n=80		Учні n=160	Вчителі n=80
1.	Симпатія	51	61	Антипатія	50**	35
2.	Вдячність	45**	26	Неприятність	38***	13
3.	Повага	71	68	Гнів	31***	13
4.	Шанування	38***	8	Ворожість	13*	1
5.	Любов	2	15**	Ненависть	19	11
6.	Прихильність	13	10	Недовіра	48**	33
7.	Співчуття	11	16	Зневага	27**	13
8.	Дружба	18	29	Відчуження	21	11
9.	Довіра	52	51	Холодність	33*	20
10.	Теплота	23	25	Байдужість	29**	15
11.	Благоговіння	6	13	Роздратування	11	13
12.	Здивування	6	14	Жаль	29	54***
13.	Захоплення	19	26	Здивування	8	35***
14.	Ніжність	3	13*	Підозрілість	18	35**
15.	Любування	3	8	Бридливисть	18	9

Примітка: * позначено рівні достовірності відмінностей, де * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, ***- $p < 0,001$.

Одержані дані характеризують вияв певних почуттів та емоцій у старшокласників і вчителів при взаємодії в навчальній діяльності. За блоком позитивних модальностей ці стосунки виявляються, насамперед, у формі поваги, довіри, симпатії. Вчителі та учні за блоком позитивних ставлень виявляють багато в чому однакові почуття. Ці ставлення носять переважно емоційний характер, властивий офіційним сферам взаємодії. Ніжність, любов, співчуття мають значно меншу вагу.

За блоком негативних модальностей спостерігається різноманітніша палітра форм ставлень: у учнів найчастіше – антипатія, недовіра, неприязнь, рідше – здивування. А в учителів – жаль, підозрілість, здивування та антипатія, рідше – ворожість та брідливість.

Для з'ясування механізмів формування міжособистісних стосунків у системі „вчитель-учень” використані, насамперед, дані, одержані шляхом контент-аналізу висловлювань досліджуваних про улюблених і нелюбимих партнерів.

Аналізуючи оцінні судження, висловлені комунікантами щодо улюбленого і нелюбимого партнера, ми одержали приблизне уявлення про інтенсивність вияву основних механізмів формування ставлення між учителем і учнями. Результати контент-аналізу наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

**Матриця контент-аналізу оцінних висловлювань
в системі „вчитель-учень”**

№	Механізми	Вчителі		Учні	
		Σ оцінних одиниць	% від загальної кількості	Σ оцінних одиниць	% від загальної кількості
1.	Бумеранг	119	40,2	86	43,2
2.	Сприяння	33	11,1	11	5,5
3.	Еталон	65	21,9	-	-
4.	Дефіцит	12	4,1	45	22,6
5.	Упорядкування	29	9,8	-	-
6.	Співпереживання	-	-	20	10,1
7.	Співзвуччя	14	4,8	9	4,5
8.	Пізнавальний інтерес	24	8,1	28	14,1

У вчителів переважає механізм „бумеранг” – 40,2%, „еталон” – 21,9% і „сприяння” – 11,1%. Водночас у старшокласників переважає „бумеранг” – 43,2%, „дефіцит” – 22,6%, „співпереживання” – 10,1% і „пізнавальний інтерес” – 14,1%.

Спираючись на ці дані, нами було розроблено основний методичний інструментарій для проведення дослідження механізмів у формуванні стосунків у системі „вчитель-учень”, а також, виявлення залежностей між механізмами формування міжособистісних стосунків, з одного боку, і психологічними та іншими особливостями учасників педагогічної взаємодії – з іншого.

Улюбленого і нелюбимого вчителя більше за все відрізняє ставлення до їхніх уроків з боку учнів. Це сумарний результат дії всіх механізмів, які впливають на ставлення до вчителя, який свідчить про те, що ставлення до особистості педагога переноситься на ставлення до навчального предмету.

Аналіз показав вплив функціонально-рольових характеристик на механізми формування стосунків у діаді „вчитель-учень”. У ситуаціях значущої міжособистісної взаємодії в учнів домінуюче значення мають механізми „дефіцит”, „бумеранг”, „співзвуччя”, „пізнавальний інтерес”, а у вчителів – „еталон”, „сприяння”, „пізнавальний інтерес”, „впорядкування”. Виокремлені механізми формування міжособистісних стосунків у діаді „вчитель-учень” виявляє зв'язок насамперед із задоволенням афіліативної потреби учасників педагогічного процесу як потреби в духовно-психологічній, емоційній єдності (у прийнятті, повазі, симпатії тощо), а також потреб, пов'язаних з виконанням спільної діяльності.

Як свідчить наше дослідження, у старшому шкільному віці відбувається різка статусна

диференціація членів колективу. Одні знаходяться у положенні „зірок”, „лідерів”, а інші – у положенні „ізолюваних”. У цьому віці кожен починає замислюватися над тим, яке місце йому відводиться в колективі залежно від того, схвалюються чи не схвалюються його особистісні якості. Як пише Р.Л.Кричевський, у групі починає діяти механізм висунення лідера. „Активатором” виступає ціннісний обмін, тобто „ціннісні характеристики обмінюються на авторитет і визнання”. І як наслідок, приписування певного статусу, що на наш погляд, не може не відобразитися на соціальній поведінці учня.

Тому ми включили до аналізу результати соціометричного дослідження. Одна з груп складалася з учнів-„зірок”, а до іншої групи були віднесені учні, чий соціометричні позиції визначалися як „ізолювані”.

При аналізі результатів можна помітити наявність значної різниці в змісті найбільш значущих оцінних суджень про учителів між „зірками” і „ізолюваними”. Це пов’язано, на наш погляд, з тим, що неформальний статус людини в групі дуже впливає на рівень актуалізації її афіліативної потреби і гостроту емоційних реакцій на дії інших. Формування ставлення до іншої людини – це дуже складний процес, до якого належать чинники суб’єктивного і об’єктивного плану. Тому переживання свого статусу в групі накладає відбиток на те, які якості партнера стають найбільш важливими і дефіцитними.

Порівняльний аналіз результатів соціометрії та анкетування свідчить про те, що „ізолювані” насамперед цінують у вчителів його готовність бачити в кожному учневі особистість і здатність поважати його гідність. На наш погляд, це продиктовано статусом учня. Разом з цим учні, які в класі виявилися в ролі „ізолюваних”, найгостріше переживають почуття, пов’язані з приниженням або підвищенням їхньої власної гідності. У школі частіше за все принижують „двієчників”, слабких учнів, і вони більше, ніж інші, потребують уваги. Такі школярі, якщо не одержують належної емоційної підтримки, заглиблюються в себе або висловлюють протест у потворних формах поведінки.

За даними кореляційного аналізу, ставлення „ізолюваних” вчителів до уроку тісніше за все пов’язано зі схильністю вчителя бачити в кожному учневі особистість, котрій потрібно надати допомогу. Це свідчить про те, що ситуація дефіциту визнання учня як особистості актуалізує дію, насамперед, механізмів „бумеранг” і „сприяння”.

У групі „зірок” картина пріоритетності дії механізмів змінюється. У цій групі учнів перше місце займає механізм „еталон” (різниця 1,94, $p < 0,001$). У числі найбільш значущих знаходяться також „сприяння” (різниця 1,03 $p < 0,001$), але цей механізм має іншу, порівняно з „ізолюваними”, спрямованість, що виражено в оцінному судженні „дає учням глибокі знання з предмету”. Далі, в порядку зниження значущості йдуть механізми „співзвуччя” – „з ним можна поділитися своїми думками” (різниця 1,00, $p < 0,001$) і „дефіцит” (різниця 0,87, $p < 0,001$).

Таким чином, аналіз результатів, одержаних за параметром „статус” показує наявність тісної залежності між даною характеристикою і механізмами формування ставлення учнів до педагога.

Цікавими є результати, що належать до вибірки учителів, з яких були виокремлені групи за ознакою предмету викладання за циклами: фізико-математичний, гуманітарний, природничий і факультативний. Ми припустили, що на характер формування ставлень до учня впливає позиція предметника. Цей чинник певною мірою визначає статус учителя в очах учня і місце учня в класному колективі за „діловими” критеріями – залежно від навчальних досягнень – в очах учителя.

Можна зробити висновок, що цей факт має значення в процесі формування того чи іншого образу учня, а значить, і у ставленні до нього вчителя.

Аналіз показав, що у вчителів природничого циклу більше, ніж в інших, виражена диференціація в оцінках „улюбленого” і „нелюбимого” учня за механізмами „бумеранг”, „сприяння”, „пізнавальний інтерес”, „співзвуччя”. Це свідчить про те, що вчителі цих предметів більше мають проблем у процесі роботи з учнями, ніж інші групи педагогів. Це проблема, насамперед, психологічної компетентності учителя у спілкуванні. Вчені виокремлюють низку чинників, що заважають учителю бути професіоналом у педагогічному спілкуванні, один з яких – наявність в роботі певних стереотипів і штампів (Н.Ю.Посталюк), інший – психологічні бар’єри (В.А.Кан-Калик). Указані чинники і зумовлюють у цій вибірці високу інтенсивність вияву перелічених механізмів.

Дослідження доводить вплив властивостей темпераменту на організацію і структурування

процесу взаємодії в умовах спільної діяльності. За нашими даними, інтроверти гостріше сприймають ставлення до себе з боку вчителя. Як відомо, для цього типу характерна орієнтація на внутрішній світ, на свої відчуття та переживання. Це сприяє підвищенню сензитивності до емоційних зовнішніх чинників, особливо пов'язаних з механізмами „співзвуччя” (різниця 0,85), „пізнавальний інтерес” (різниця 0,80) і „сприяння” (різниця 1,45).

У групі екстравертів одержано відмінності за механізмами „дефіцит” - $p < 0,01$ (різниця -0,20), „еталон” - $p < 0,01$ (різниця -0,25), які виявлялися в оцінних судженнях „має на учнів значний позитивний вплив” і „користується довірою та авторитетом серед учнів”. Екстравертам з їх імпульсивністю властива гнучкість поведінки, яка свідчить про добру соціальну адаптованість. Вони, на відміну від інтровертів, мають розвиненішу здатність до об'єктивної оцінки, особливо – соціальних об'єктів, партнерів по спілкуванню, більш чіткі оцінні еталони і критерії. Звідси – підвищення ролі механізмів „еталон” і „краса” в формуванні їх ставлення до людей.

Таким чином, результат порівняльного аналізу показав, що для школярів з інтровертованою спрямованістю найбільш значущими є механізми „сприяння”, „пізнавальний інтерес”, „співзвуччя”, „бумеранг”, „співпереживання”, а учням з екстравертованою спрямованістю – механізми „еталон”, „дефіцит” і „краса”.

Наступним параметром індивідуальних відмінностей для аналізу ми взяли розумовий розвиток школярів. З числа основної вибірки були складені групи, які за шкільним тестом розумового розвитку показали полярні результати. Одна група складалася з учнів з високим, інша – з низьким рівнем „IQ”.

Виявилось, що достовірні міжгрупові відмінності існують за більшістю оцінних суджень, які стосуються улюблених і нелюбимих вчителів (18 з 30). У групі школярів, які показали низькі результати за тестом розумового розвитку, велике значення мають механізми „бумеранг”.

Наступними механізмами за значущістю індексу є „краса”. Причиною, що пояснює виокремлення цих механізмів, є умови, в які зазвичай потрапляє малоздібний учень на уроках. Потрапляючи нерідко до розряду „неуспішних”, ці учні відчують підвищену потребу в доброму і справедливому, на їх погляд, вчителів. Як з'ясувалося у процесі дослідження, до розряду „улюблений” часто вони відносять учителя початкового класу, або вчителя фізкультури, праці або факультативного курсу, тобто їм подобаються вчителі, які можуть позитивно оцінити їхні успіхи і здібності. З іншими вчителями частіше за все стосунки знаходяться в стані постійної напруги. За таких умов школяр стає особливо чутливим до будь-яких дій педагога, що актуалізують потребу в „співзвуччі” з ним. Крім того, специфіка самого віку диктує підвищену потребу в самоствердженні, пошуку себе і свого місця в житті. Тому у старшокласника, який не зумів показати свої розумові здібності в навчальній діяльності, і потрапляє в ситуацію, в яких він не може розв'язати свої проблеми, виникають чинники, що стимулюють до механізмів „співзвуччя” або „бумеранг”. Для учнів з високим показником за тестом розумового розвитку більш значущими є дії вчителя, спрямовані на задоволення їх пізнавальних потреб („дає учням глибокі знання з предмету” і „з готовністю відповідає на запитання з нового матеріалу”). Старшокласники з високим рівнем інтелекту виокремлюють судження „красивий, привабливий зовні” ($p < 0,05$), а старшокласники з низьким – „підтягнутий, акуратний, стежить за собою” ($p < 0,01$).

У психолого-педагогічній літературі неодноразово зазначалося, що в міжособистісній взаємодії виявляються деякі стійкі тенденції, пов'язані з соціально-демографічними характеристиками партнерів (І.С.Кон, Т.Шибутані, О.О.Бодальов). Тому важливим є аналіз існування такої залежності в умовах навчальної взаємодії у процесі формування стосунків між учителем і учнем. Ми з'ясовували відмінності у вияві механізмів формування міжособистісних стосунків залежно від статі досліджуваних. Якщо взяти загалом, то значення майже всіх механізмів у юнаків динамізує за подібною траєкторією, яка нагадує знак „N”: з 8-го по 9-й клас їх роль зростає, з 9-го по 10-й знижується, а з 10-го знову починається підйом і досягає свого максимуму в 11-му класі. Це особливо характерно для механізмів „сприяння”, „дефіцит”, і „бумеранг”. А у дівчат частіше за все спостерігається одновершинні криві, які досягають пікових значень у 10-му класі („співзвуччя”, „бумеранг”, „співпереживання”, „дефіцит”), і в 11-му класі („еталон”). Як відомо, статеве дозрівання супроводжується підсиленням емоційної реакції на зовнішні стимули, особливо на соціальні, пов'язані з міжособистісним спілкуванням. У юнаків така емоційна чутливість настає пізніше. Ці відмінності можна пояснити і різницею в темпах психосоціального дозрівання хлопців і дівчат, що на практиці виявляється як „труднощі віку”,

„труднощі адаптації” тощо. Саме своєрідність психічного розвитку в біологічному і соціальному плані у юнаків і дівчат пояснює специфіку вияву механізмів формування ставлення до вчителів у цей віковий період.

У молодих вчителів (вік до 28 років) найбільшого значення порівняно з полярною групою мають механізми „бумеранг” і „еталон”. Для них важливішою виявляється емоційна сторона стосунків з учнями, а також актуальними для них є соціально-значущі якості учнів, значення яких займає домінуюче місце у середовищі вчителів. Вчителі похилого віку (після 50 років) більше цінують „сприяння”.

Аналізуючи дані, пов’язані з педагогічним стажем, ми виявили, що майже всі виокремлені механізми більш значущі у групі вчителів з великим стажем (більше 25 років) крім механізму „сприяння”, якому вагомого значення надають вчителі з невеликим стажем (менше 7 років). Група ж вчителів з більшим педагогічним стажем більше цінує „упорядкування”.

Аналіз досліджень свідчить про те, що територіальний статус („велике місто” – „провінція”) також накладає відбиток на специфіку формування стосунків у діаді „вчитель-учень”. „Львівські” вчителі різкіше диференціюють своє ставлення до улюбленого і нелюбимого учня, при цьому їх критерії оцінки набагато ширші, ніж у „провінційних” вчителів. Для „провінційних” особливо важливими є такі якості учня, як організованість, зібраність, прагнення до порядку („впорядкованість” – 0,60).

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз проблеми дослідження свідчить про те, що різні аспекти спілкування та взаємодії загалом та в педагогічному процесі, зокрема, є досить детально розробленими. Тлумачення взаємодії є широким: як самостійна категорія, як інтерактивний бік спілкування, як вид людської активності тощо. Стосовно нашого дослідження взаємодія виступає як одна із сторін спілкування, у взаємозв’язку з комунікативною та перцептивною сторонами, про що свідчить взаємозалежність між феноменами „взаємодія”, „стосунки”, „ставлення”.

2. Педагогічний процес у вітчизняній психології розуміється як спільна діяльність вчителя та учнів, яка розглядається з двох позицій: а) діяльнісна детермінація психічного розвитку; б) соціально-діяльнісна детермінація психічного розвитку.

3. Серед аспектів проблеми, яка досліджується, вивчаються різні форми взаємодії, умови її оптимізації, особливості формування особистості та міжособистісних стосунків у процесі педагогічної взаємодії, розробляються нові технології, які роблять педагогічну взаємодію продуктивною. Поза увагою дослідників залишаються питання, пов’язані з психологічними неформалізованими, неспецифічними структурами, які відкривають розуміння особливої природи взаємодії педагога і учнів та впливають на її ефективність. При визначенні поняття „взаємодія” ми виходимо з того, що це такий зв’язок між членами групи, при якому дії однієї із сторін викликають певні дії з боку інших. У психолого-педагогічних дослідженнях особистість вчителя виступає системотвірним чинником педагогічної взаємодії. Детально вивчено професійно важливі якості вчителя, його суб’єктність, самосвідомість („Я-концепція”, саморозуміння), стилі педагогічної діяльності, а також педагогічні конфлікти. Поза увагою дослідників залишилися аспекти проблеми, пов’язані зі ставленням вчителів до учнів та їх вплив на формування відповідного ставлення з боку учнів. Важливість дослідження взаємодії вчителя із старшокласниками зумовлена тим, що цей віковий період є важливим у становленні особистості, її особистісних та життєвих цінностей, необхідності особистісного та професійного самовизначення.

4. Форми емоційних стосунків у діаді „вчитель-учень” мають певну структуру емоційно-оцінних компонентів і залежать від ставлень суб’єкта до суб’єкта. За блоком позитивних модальностей ці стосунки виявляються, насамперед, у формі поваги, довіри, симпатії. За блоком негативних модальностей спостерігається більш різноманітна палітра форм ставлень: в учнів найчастіше – антипатія, недовіра, неприязнь, а в учителів – жаль, підозрілість, здивування і антипатія.

5. Аналіз показав зумовленість функціонально-рольового чинника на механізми формування стосунків у діаді „вчитель-учень”. У ситуації значущої міжособистісної взаємодії в учнів домінуюче значення мають механізми „дефіцит”, „бумеранг”, „співзвуччя”, „пізнавальний інтерес”, а в учителів – „еталон”, „сприяння”, „пізнавальний інтерес”, „впорядкування”.

Виокремлені механізми формування міжособистісних стосунків у діаді „вчитель-учень” виявляють зв’язки, насамперед, із задоволенням афіліативної потреби учасників педагогічного процесу як потреби в духовно-психологічній, емоційній єдності (в прийнятті, повазі, симпатії тощо), а також потреб, пов’язаних з виконанням спільної діяльності.

6. Істотний вплив на механізми формування міжособистісних стосунків мають статусні характеристики учасників педагогічної взаємодії. Так, у групі „ізольованих” учнів ситуація дефіциту визнання їх як особистості актуалізує дію, насамперед, механізмів „бумеранг” і „сприяння”. У групі учнів-„зірок” у формуванні ставлень до вчителя перше місце займає механізм „еталон”. У „ізольованих” вчителів порівняно з учителями-„зірками” інтенсивніше виявляються „сприяння” і „співзвуччя”.

7. Механізми формування емоційно-оцінної сторони міжособистісних стосунків залежать від індивідуально-психологічних особливостей учасників. Особливо це стосується таких характеристик особистості, як тривожність, емоційна нестійкість, інтровертованість, інтелект. Так, у тривожних школярів найбільше значення серед домінуючих механізмів мають „пізнавальний інтерес”, „краса” і „бумеранг”, у емоційно нестійких – механізм „сприяння”, а у інтровертів – „співзвуччя”. Для учнів з низьким рівнем інтелекту найбільшу інтенсивність має механізм „бумеранг”, для учнів з високим рівнем – механізм „сприяння”. Інша сторона діади – вчителі – характеризуються специфічними особливостями актуалізації механізмів ставлень до учня. У тривожних вчителів найбільш інтенсивними є механізми „впорядкування” і „сприяння”. У емоційно нестійких вчителів виявлені аналогічні з учнями механізми. Для інтровертованих вчителів велике значення мають механізми „бумеранг” і „сприяння”. Значення локусу контролю порівняно незначне в обох вибірках, що дозволяє говорити лише про тенденції впливу цієї характеристики на формування міжособистісних стосунків.

8. Важливу роль в дії механізмів формування ставлень відіграють і соціально-демографічні характеристики учасників взаємодії. Так, за віковим параметром у школярів виявлено неперервне зростання від 8-го до 11-го класу значущості механізмів „співзвуччя”, „еталон” і „дефіцит”, що зумовлено розвитком самосвідомості. Вчителі-жінки різкіше диференціюють учнів на улюблених і нелюбимих, ніж вчителі-чоловіки. Для жінок найбільше значення мають механізми „бумеранг” і „співзвуччя”, тоді як для чоловіків – діловий аспект спілкування і механізм „еталон”. Вчителі похилого віку, а також вчителі, що не мають великого педагогічного стажу, апелюють до механізму „сприяння”; молоді вчителі – до механізму „бумеранг”, а вчителі з великим стажем роботи частіше орієнтуються на механізм „впорядкування”.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з вивченням впливу інших соціально-психологічних чинників на механізми формування міжособистісних стосунків в системі „вчитель-учень”, а також пошук шляхів корекції цих стосунків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ковальчук З.Я. Вплив індивідуально-психологічних рис на механізми формування міжособистісних стосунків між вчителем та учнем // Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 7. Вип. 4 – С. 142-151.

2. Ковальчук З.Я. Механізми формування міжособистісних стосунків у системі „вчитель-учень” // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – Вип.3. С. 104-110.

3. Ковальчук З.Я. Особистість вчителя як системотвірний чинник педагогічної взаємодії // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 91-101.

4. Ковальчук З.Я. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми педагогічної взаємодії // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Вип. 13. Психологія. – Дрогобич, 2004. – С. 80-90.

5. Ковальчук З.Я. Форми емоційних стосунків у системі „вчитель-учень”. // Наука і освіта. Спецвипуск. Психологія особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє. – 2004. – № 6-7. – Одеса, 2004. – С.121-124.

6. Коваленко А.Б., Ковальчук З.Я. Вплив функціонально-рольових і статусних характеристик

учасників навчальної взаємодії на механізми формування міжособистісних стосунків // Вісник Харківського університету. – Харків, 2004. – № 617. – С. 68-73.

7. Ковальчук З.Я. Особливості взаємодії вчителя з учнями-підлітками: теоретичні засади дослідження // Психологія сучасності: наука і практика. Тези Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців. – Одеса, 2003. – С. 28-30.

АНОТАЦІЯ

Ковальчук З.Я. Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії вчителя із старшокласниками. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2006.

У дисертації представлені головні підходи до проблеми взаємодії взагалі та педагогічної взаємодії, зокрема. З'ясовується стан розробки досліджуваної проблеми в психолого-педагогічній літературі.

Визначаються головні механізми формування міжособистісних стосунків у системі „вчитель-учень”. Виявлено вплив деяких індивідуально-психологічних характеристик особистості вчителя та учнів на механізми формування міжособистісних стосунків. Проаналізовано роль соціально-демографічних чинників у формуванні міжособистісних стосунків, з'ясовано вплив функціонально-рольового і статусного чинників на формування механізмів міжособистісних стосунків.

Аналізуються результати емпіричних досліджень відношення вчителів до улюблених та нелюбимих учнів та учнів до улюблених та нелюбимих вчителів. Показано, що механізми формування стосунків у системі „вчитель-учень” є взаємопов'язаними і носять взаємозумовлюючий характер.

Ключові слова: педагогічний процес, педагогічна взаємодія, старшокласники, міжособистісні стосунки, емоційно-оцінне ставлення, механізми спілкування.

АННОТАЦИЯ

Ковальчук З.Я. Психологический анализ межличностного взаимодействия учителя со старшеклассниками. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и вековая психология. – Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина. – Харьков, 2006.

В диссертации представлены главные подходы к проблеме взаимодействия в целом и педагогического взаимодействия, в частности. Определяется состояние разработки исследуемой проблемы в психолого-педагогической литературе. Используется классификация механизмов, разработанная Р.Х.Шакуровым. Механизм понимается как динамическая система элементов, взаимодействие которых дает определенный результат – эмоционально-оценочное отношение, которое формируется между партнерами взаимодействия.

Определяются главные механизмы формирования межличностных отношений в системе „учитель-ученик”. Обоснована методика исследований. Инструментом для исследования механизмов межличностных отношений выступал опрос учителей относительно их оценки любимых и нелюбимых учеников, а также опрос учеников относительно их оценки любимых и нелюбимых учителей, а также методики для индивидуальности личности.

Вывявлено влияние некоторых психологических характеристик личности учителя и учеников на механизмы формирования межличностных отношений. Показано, что тревожность, эмоциональная нестабильность, экстровеитированность- интровертированность, уровень интеллекта влияет на доминирование тех или иных механизмов формирования межличностных отношений. Проанализирована роль таких социально-демографических факторов как возраст, пол, стаж работы, а также место проживания в формировании межличностных отношений. Развитие в учащихся механизмов межличностных отношений от 8-го до 11-го класса свидетельствует о формировании у них самосознания. Учителя-женщины более эмоциональны в отношениях к учащимся, о чем свидетельствует резкое дифференцирование последних на любимых и нелюбимых. Для молодых учителей, в отличие от учителей с большим стажем, важной является

эмоциональная сторона отношений с учениками. Учителя с крупного города резче дифференцируют свое отношение к ученикам, критерии их оценки намного шире, чем в учителях с маленького города.

Выяснено влияние функционально-ролевых и статусных характеристик на формирование механизмов межличностных отношений. Проанализировано отличие в механизмах формирования межличностных отношений в учащихся и учителей, которые принадлежат противоположным статусным категориям („изолированные”, „звезды”). „Изолированные” учащиеся ценят в учителе готовность видеть в каждом ученике личность, уважать его, в то время как „звезды” акцентируют внимание на таких чертах учителя как знания своего предмета и способность передавать их ученикам.

Показано, что механизмы формирования отношений в системе „учитель-ученик” взаимосвязанны и носят взаимозависимый характер. В большинстве случаев отношение учителя к ученику определяет формирование в учеников соответствующих механизмов межличностных отношений.

Ключевые слова: педагогический процесс, педагогическое взаимодействие, старшеклассники, межличностные отношения, эмоционально-оценочное отношение, механизмы общения.

SUMMARY

Kovalchuk Z. Y. Psychologic Analysis of effective Interpersonal Interaction of the Teacher and Senior. – Manuscript.

The dissertation to obtain the scientific degree of the candidate of psychological sciences in the specialization 19.00.07 – pedagogical and age psychology. Kharkiv National University named after V.N. Karazin. – Kharkiv, 2006.

The thesis displays main approaches to the interaction problem, in general and pedagogical interaction, in particular. It reveals the elaboration condition of the investigated problem in psychological-pedagogical literature.

Principal mechanism of interpersonal relation forming in the teacher-pupil system are specified. The influence of some individual-psychological characteristics of teachers and pupils personalities on the mechanism of interpersonal relation forming is displayed.

The role of social-demographic factors in the formation of interpersonal relations is analyzed, the influence of functional-role and status factors on the forming of interpersonal relation mechanism is elucidated.

The results of the empirical investigation of the teachers relation to favourite and unloved pupils and that of pupils to favouring in the system teacher-pupil are interconnected and have interdependent character.

The key words are: pedagogical process, pedagogical interaction, senior pupils, interpersonal relations, emotional-evaluating relation, communication mechanism.